

NIEKTORÉ METODOLOGICKÉ OTÁZKY VÝSKUMU MORÁLNEHO VEDOMIA

HLAVOVÁ BARBORA, Ústav filozofie a sociológie SAV, Bratislava

Problematika metodologických otázok výskumu spoločenského vedomia by mala implicitne zahrňovať i niektoré otázky výskumu morálneho vedomia, pretože morálne vedomie práve tak, ako vedomie právne, politické a estetické, tvorí organickú, prirodzenú súčasť duchovného života spoločnosti a v komplexnej, neoddeliteľnej, celostnej jednote s ním vstupuje do predmetnej činnosti sociálnych subjektov.

To, čo nás núti dlhšie poznávať morálne vedomie, sú jednak požiadavky našej každodennej súčasnosti, ktorá akcentuje významnú úlohu morálneho faktora v procese reprodukcie socialistických morálnych vzťahov, a jednak poznanie, akési „sebauvedomenie“ marxistickej morálnej teórie o nevyhnutnosti poznať tento jav, ktorý je, oproti tomu ako sa pôvodne predpokladalo, omnoho zložitejší, aktivačne bohatší a predovšetkým determinovaný celou rozsiahlou škálou faktorov a mechanizmov. To, že morálne vedomie nie je jednoduchým zrkadlením sociálno-economických podmienok cez prizmu hodnotovo-normatívnych súdov, signalizuje i hlboká diskrepancia medzi morálnym správaním človeka za socializmu a určitým modelovým správaním, ktoré si marxistická etika ešte v päťdesiatych rokoch vyprojektovala a ktoré v našich teoretických i praktických predstavách pretrváva podnes. Azda ani jedna spoločenskovedná disciplína nedoplatila na racionalistické (v zmysle gnozeologickom) prístupy ku skúmaniu svojho predmetu tak ako etika. Povedané v skratke, racionalistické tendencie viedli:

- k zanedbávaniu a nerozpracovaniu niektorých etických kategórií a morálnych pojmov (napr. morálneho citu, tradície, verejnej mienky, ich morálneho aspektu a pod.);
- k určitému druhu sokratovského etického racionalizmu, ktorý konštatoval a predpokladal, že kto pozná morálny kódex, bude podľa neho aj žiť;
- a k tomu, že sa veľmi zjednodušene, skratkovite až mechanicko-vulgárne postihoval vzťah spoločenského bytia a morálneho vedomia, čo sa okrem iného najevidentnejšie prejavilo formalizmom a moralizátorstvom v pedagogickej praxi, ako aj veľmi nedostatočnou teoreticko-etickou reflexiou tohto vzťahu vo vlastnej marxistickej etike.

Dnes je už dostatočne známe, že marxistická etika musí pri hlbšom zmocňovaní sa takého zložitého a vnútorne bohato štrukturovaného fenoménu, akým morálne vedomie bezpochyby je, vychádzať zo základných metodologických princípov marxizmu: z princípu historizmu, determinizmu, odrazu a princípu jednoty vedomia a činnosti. Treba však povedať, že extrapolácia týchto princípov na skúmanie morálnych javov má

v marxistickej etike rôzne úrovne a rôznu kvalitu. Pokiaľ prvé dva princípy našli pomerne dostatočnú teoreticko-etickú reflexiu, princíp odrazu a princíp jednoty vedomia a činnosti nenašiel doteraz v prácach marxistických etikov (až na niektoré ojedinelé sovietske výnimky — N. V. Rybakova, R. A. Azimova) svoju hlbšiu a precíznejšiu analýzu.

Marxistická etika prijíma základnú tézu historického materializmu o determinovanosti celého duchovného života spoločnosti, teda i morálneho, jej materiálnym bytím. Ak však chce skutočne poznať mravný život spoločnosti, nemôže ju ďalej pertraktovať v známej zjednodušenej podobe, pri ktorej proces reprodukcie morálnych vzťahov je bezprostredne a priamo odvodený z ekonomickej štruktúry spoločnosti. Treba povedať, že ekonomické vzťahy sú pre morálne vedomie základným určujúcim parametrom, ale mravný život spoločnosti je v konečných dôsledkoch výsledkom pôsobenia tak ekonomickeho-materiálneho, ako aj duchovných faktorov v celej ich rozmanitosti, výsledkom vzájomného pôsobenia, prelínania a ovplyvňovania.

Pri extrapolácii princípu determinizmu na morálne vedomie nemožno zabúdať ani na tú skutočnosť, že jednotlivé historické typy morálneho vedomia vyjadrujú obsahovo i istú historickú kontinuitu „morálneho“ v jeho minulosti, prítomnosti i budúcnosti. Napr. v mravných vzťahoch socialistickej spoločnosti sa reprodukuje to, čo je všeludsky morálne ako výraz tejto kontinuity, ale i špecificky socialistické ako prejav jeho novej kvality. Je preto potrebné pri metodologických otázkach výskumu morálneho vedomia nezabudnúť identifikovať v konkrétnom obsahu morálneho vedomia náväznosť jeho historickej a konkrétnej podoby.

Okrem toho treba pripomenúť, že základné konštatácie o tom, že morálne vedomie ako určitá forma subjektívnej reality je determinovaná spoločenským bytím, a že toto bytie určuje jeho vznik, obsah i podmienky, v ktorých sa vyvíja a objektívuje, sú v súčasnosti už natoľko zrejmé, že by nemali byť záverom etických analýz, ale východiskom k jeho hlbšiemu poznaniu. Z tohto dôvodu a za predpokladu hlbšieho prepracovania spomínaných princíпов historizmu a determinácie morálneho vedomia, je potrebné pri metodologických otázkach výskumu tohto javu nezabudnúť ani na bližšie určenie jeho ontologického statusu, ako na základný, seriózny predpoklad postihnutia jeho špecifiky, odlíšenia od iných foriem spoločenského vedomia, ale i predpoklad postihnutia jeho aktivačného, „činného“ potenciálu.

Morálne vedomie totiž nie je len hodnotovo-normatívnym odrazom sociálnej skutočnosti, ale samo je skutočnosťou, samozrejme odlišnou od tej, ktorú odráža. Je skutočnosťou ako ideálne, ako subjektívna realita, ako určitý celostný fenomén, ktorý má svoju relatívne stálu štruktúru a v nej systém prvkov (normy, hodnoty, princípy atď.), ktoré sú v rôznej funkčnej závislosti. Jeden z popredných sovietskych etikov A. I. Titarenko upozorňuje, že v histórii ľudskej spoločnosti existovali samostatné štruktúry morálneho vedomia a vývoj morálky prebiehal ako kvalitatív-

na zmena týchto štruktúr, pričom ich poznanie dáva možnosť uvidieť funkčnú jednotu, typologickú celosť týchto svojských fenoménov duchovnej kultúry a dovoľuje určiť sociálne koordinanty morálnych javov, ich miesto pri zmene spoločensko-ekonomických formácií, pochopiť ich normatívny zmysel ... [1, s. 3—4]

Rešpektovanie princípu celostnosti dovoľuje hovoriť nielen o jednotlivých historicky typových štruktúrach morálneho vedomia, ale aj o vnútrotypových a medzitypových zvláštnostiach týchto štruktúr (napr. jednotlivé etapy výstavby socializmu sa odrážajú v jednotlivých vnútrotypových subštruktúrach morálneho vedomia a spätne pôsobia na predmetnú prax sociálnych subjektov).

Princíp celostnosti dovoľuje hovoriť o zvláštnostiach morálneho vedomia v obecnej rovine (jeho intencionálna či bidominálna charakteristika), ktoré syntetizujú a vykryštalizovávajú do špecifických zvláštností ako vlastností tejto formy subjektívnej reality. Za takéto vlastnosti morálneho vedomia treba považovať imperatívnosť, normatívnosť a schopnosť hodnotiť, ktoré v procese mravnej činnosti sociálneho subjektu pôsobia v synkretickej jednote. [2] Pokiaľ imperatívnosť vyjadruje regulačnú silu morálneho vedomia a normatívnosť postihuje proces skúsenostne praktického nachádzania výberu a upevňovania istých foriem správania do všeobecne prijatých vzorov, tak hodnotovosť hovorí o jeho hodnotovom základe a postihuje, povedané veľmi zjednodušene, morálny význam javov. Vzhľadom na tieto základné vlastnosti morálneho vedomia pociťuje sa potreba hlbšie rozpracovať tie kategórie marxistickej dialektiky, ktoré pri poznávaní tohto fenoménu majú špecifický význam: to znamená vzťahové kategórie typu teoretické-praktické, vedecké-hodnotové, normatívne-faktické. Musí byť zrejmé, že hodnotové a vedecké, normatívne a faktické sa vzájomne nevylučujú, ale predstavujú dve stránky poznávania mravnosti, ale i možnosť napojenia tohto vedomia na iné formy spoločenského vedomia napr. na vedomie politické práve cez jeho hodnotovú, normatívnu, praktickú stránku. Cez vzťahové kategórie marxistickej dialektiky môžeme hlbšie poznať i ďalšiu prirodzenú charakteristiku morálneho vedomia, ktorá je vyjadrená v rozpornosti toho, čo „je“ a toho, čo „má byť“, charakteristickú postihujúcu morálnu skutočnosť (morálna prax) a morálny ideál. Z nej vyplýva, že morálne vedomie je nositeľom morálneho pokroku, ktorý sa odohráva v jeho neantagonistickom, vnútornom rozpore medzi reálnym a ideálnym. Metodologicky ide nielen o to konkrétne postihnúť tento pohyb v historicky typovej štruktúre, akou je morálne vedomie socialistickej spoločnosti, ale postihnúť i zákonitosti, okolnosti tohto pohybu práve vzhľadom na socialistické podmienky.

Princíp celostnosti dovoľuje hovoriť i o jednotlivých funkciách morálneho vedomia, o funkcii poznávacej, imperatívnej, hodnotovej, motivačnej, orientujúco-komunikačnej, socializujúcej, introvertnej, extrovertnej, pričom v jednotlivých historicky typových štruktúrach morálneho ve-

domia možno nájsť rôzne hierarchické usporiadanie týchto funkcií. Tento fakt by sa mal stať metodologickým východiskom pre poznávanie rôznych úrovní morálneho sebauvedomenia človeka, pretože morálne vedomie môže napr. funkčne vystupovať ako introvertný, kontrolný mechanizmus morálneho sebauvedomenia človeka, alebo vystupovať v extrovertnej funkcii, keď sú morálne požiadavky chápané ako donútenie „vonkajších síl“ k morálnemu konaniu subjektu. Tento metodologický princíp by sa mal uplatniť aj pri takej historicky typovej štruktúre morálneho vedomia, aká sa utvorila v socializme, pretože práve v týchto podmienkach nastáva kvalitatívny skok v dialektike introvertnej a extrovertnej funkcie morálneho vedomia.

Bolo by nanajvýš nemarxistické domnievať sa na základe toho, čo bolo doteraz povedané, že morálne vedomie existuje ako hypostazovaná, autonómna danosť mimo predmetno-praktickej činnosti človeka, mimo jeho morálneho konania a správania. Metodologický princíp marxizmu hovoriaci o jednote vedomia a činnosti nedovoľuje marxistickej etike stavať na antinómii týchto dvoch javov. Morálne vedomie ako subjektívna realita sa samo potvrdzuje a objektívuje len v morálnom konaní individua, v reprodukovaných morálnych vzťahoch spoločnosti. Objektívuje sa aj preto, že je nevyhnutnou podmienkou tohto konania, pretože ako ideálne má schopnosť myšlienkovito formulovať morálny cieľ, voliť prosťriedky jeho dosiahnutia a kontrolovať v podobe hodnotenia to, čo sa týmto konaním uskutočnilo. Tento proces aktualizácie morálneho vedomia je zložitým procesom a zahrnuje celú širokú oblasť mravnej činnosti človeka. V tejto súvislosti možno pripomenúť metodologicky zaujímavé postrehy maďarského etika E. Farkasa upozorňujúceho na rešpektovanie dvoch úrovní individuálneho morálneho vedomia: na úroveň poznania morálno-hodnotových noriem a na úroveň stotožnenia sa s nimi. Z tohto hľadiska maďarský etik rozlišuje v mravnosti individua tri základné úrovne správania: prvá úroveň je stereotypné správanie, na ktorom sa individuum nepodieľa svojou vnútornou aktivitou, druhú úroveň predstavuje donútené správanie, keď individuum chápe morálne normy ako donucovacie fenomény. Najvyššiu úroveň rozvoja individuálnej mravnosti predstavuje správanie z presvedčenia, keď realizácia morálnych noriem vyjadruje vnútornú potrebu individua. (3, s. 19)

Objektivácia morálneho vedomia cez individuálne správanie je v marxistickej etike do istej miery teoreticky reflektovaná, otvoreným problémom však zostáva precíznejšie a hlbšie odkryť tie faktory a mechanizmy, ktoré blokujú individuum v morálnom konaní. Tento zámer marxistickej etiky je závažný preto, že poznaním týchto faktorov môžeme poznať aj príčiny, pre ktoré nemôže morálne vedomie vystupovať v motivačnej sfére individua ako integrálna sila, ktorá by podstatne orientovala individuálnu činnosť a aktivitu. Skutočnosť, že interiorizované morálne normatívy vystupujú ako osobnosťou poznané, ale v jej konaní často neobjektívované, znamená, že bude treba odkryť a odhaliť tie závažné

činitele, ktoré blokujú túto objektiváciu, a limitujú „činný“, aktívny potenciál morálneho vedomia. Treba však pripomenúť, že poznanie týchto činiteľov ako aj ďalších faktorov, cez ktoré sa transformujú interiorizované morálne normatívy (vypelost' a schopnosť individua prijímať morálne normatívy, jeho vzdelanie, výchova, záujmy, životné ciele a orientácie, mikro a makroprostredie v ktorom žije, ale i tie činitele, ktoré z rôznych dôvodov renovujú obľudné typy malomeštiactva v podmienkach rozvinutého socializmu), môže marxistická etika len v interdisciplinárnej spolupráci s ďalšími spoločenskovednými disciplínami ako sociálnou psychológiou, pedagogikou, právom, ekonómiou a pod.

V tejto súvislosti treba pripomínať, že v poslednom období prichádza marxistická etika s vlastným, interným úsilím rozpracovať otázky bezprostrednejšieho a konkrétnejšieho dopadu etickej teórie na morálnu prax. Ide o snahu rozpracovať problematiku aplikačnej etiky, či aplikačných aspektov etickej vedy. Táto iniciatíva etikov vychádza zo známeho faktu, že marxisticko-leninská etika vystupuje nielen ako nástroj výskumu a objasňovania mravného života ľudí, ale súčasne aj ako nástroj pre zmenu a pretváranie mravného života v intenciách morálneho pokroku. A práve tu treba hľadať aplikačné možnosti etiky, ktoré smerujú predovšetkým k regulovaniu a formovaniu morálneho vedomia a praktických morálnych vzťahov ľudí. Praktický význam aplikačnej etiky vidí napr. bulharský etik V. Momov, ktorý prišiel medzi prvými s touto problematikou, jednak v transformácii všeobecnej etickej teórie na aplikačné poznatky o princípoch, mechanizmoch a prostriedkoch smerujúcich k zmenám a formovaniu reálnej morálky a jednak v poznaní spôsobov, foriem, metód praktického využitia týchto aplikačných poznatkov, predovšetkým v normatívnom hodnotovom systéme spoločnosti. (4, s. 117) Dokonca sa už hovorí i o typológii predmetných oblastí, v ktorých by sa aplikovaná etika používala. Tieto iniciatívy etikov majú zrejme predovšetkým za cieľ využiť všetky možnosti marxistickej etiky v procese formovania individuálneho i spoločenského vedomia, odhaliť jeho „činný“ a aktivizujúci charakter.

Záverom možno povedať, že marxistická etika ako filozofická disciplína prijíma metodologické princípy marxizmu, jeho materialistickú dialektiku ako základné, všeobecné východiská k poznaniu morálneho vedomia, pritom si však uvedomuje, vzhľadom na kvalitatívnu zvláštnosť tejto formy subjektívnej reality, nevyhnutnosť hlbšie ich preanalyzovať v morálnej sfére a podmienkach rozvinutého socializmu. Svoju pozornosť bude musieť zamerať predovšetkým na analýzu:

1. historicky typovej štruktúry morálneho vedomia a jeho subštruktúr v podmienkach socialistickej spoločnosti,
2. hierarchickej a funkčnej závislosti prvkov tejto štruktúry,
3. procesu objektivácie morálneho vedomia v konaní individua, a to všetko s cieľom poznať a zefektívniť aktivačnú schopnosť tohto fenoménu v predmetno-praktickej činnosti človeka v podmienkach socializmu.

LITERATÚRA

1. TITARENKO, A. I.: Struktury npravstvennogo soznaniya. Moskva 1974.
2. ARCHANGEESKIJ, L. M.: Marxistská etika. Bratislava 1976.
3. FARKAS, E.: Morál: individualnoje i obščestvennoje. In: Npravstvennyje problemy razvitiya ličnosti. Moskva 1982.
4. MOMOV, V.: Funkcii i problemy prikladnoj etiky. In: Npravstvennyje problemy razvitiya ličnosti. Moskva 1982.